

АДУШАЎЛЁНЫЯ І НЕАДУШАЎЛЁНЫЯ НАЗОЎНІКІ, РОД І ЛІК НАЗОЎНІКАЎ: НАВУЧАННЕ НОРМАМ УЖЫВАННЯ НАЗОЎНІКАЎ НА ўРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ў XI КЛАСЕ

У. П. Саўко

Вучэбнай праграмай для агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання прадугледжана вывучэнне ў XI класе ў раздзеле “Правільнасць маўлення” марфалагічных нормаў.

Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы вызначаюць, як вядома, ужыванне слова ў словазлучэннях і сказах у адпаведнасці з уласцівымі яму граматычнымі катэгорыямі, правільнае ўтварэнне формаў слова. Парушэнне марфалагічных нормаў прыводзіць да граматычных памылак.

Пры навучанні нормам ужывання назоўнікаў асабліва ўвагу неабходна звярнуць на катэгорыі адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці, роду, ліку і скланення.

Вывучэнне тэмы “Адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі” з пункту гледжання захавання марфалагічных нормаў можна пачаць з аналізу наступнай табліцы:

Разрад	Лексічныя паказчыкі	Граматычныя паказчыкі
Адушаўлёныя назоўнікі	Абазначаюць: а) назвы жывых істот: <i>чалавек, в’у́к, верабей, шчупак, ава́дзень</i> ; б) назвы міфалагічных істот: <i>лясун, русалка, гном</i> ; в) назвы цацак, механізмаў, падобных да чалавека: <i>лялька ліса, робот</i> ; г) назвы шахматных фігур, карт: <i>ферзь, слон, валет</i> ; д) нежывыя людзей: <i>тапелец, нябожчык</i> ; е) назвы некаторых страў: <i>шчупак, карп</i> .	Форма вінавальнага склону множнага ліку супадае з формай роднага склону множнага ліку: <i>бачу сяброў, будаўнікоў</i> (в. скл., мн. лік) – <i>няма сяброў, будаўнікоў</i> (р. скл., мн. лік).
Неадушаўлёныя назоўнікі	Абазначаюць: а) назвы прадметаў нежывой прыроды, з’яў і падзей рэчаіснасці: <i>дом, стол, навальніца, сустрэча</i> ; б) назвы раслін: <i>клён, ружа</i> ; в) сукупнасць жывых істот: <i>натоўп, армія</i> ; г) назвы мікраарганізмаў: <i>бактэрыя, бацыла</i>	Форма вінавальнага склону множнага ліку супадае з формай назоўнага склону множнага ліку: <i>бачу кнігі, ручкі</i> (в. скл., мн. лік) – <i>ляжаць кнігі, ручкі</i> (н. скл., мн. лік)

Працуючы з табліцай, старшакласнікі ўспомняць, на аснове чаго адбываецца размежаванне назоўнікаў на адушаўлёныя і неадушаўлёныя, што абазначаюць адушаўлёныя назоўнікі, што – неадушаўлёныя, як можна іх адрозніць граматычна, ці заўсёды граматычнае паняцце “адушаўлёнасць – неадушаўлёнасць” супадае з біялагічным паняццем “жывое – нежывое”.

Для фарміравання неабходных уменняў і навыкаў адзінаццацікласнікам можна прапанаваць наступныя практыкаванні:

1. Прачытайце назоўнікі і вызначце, якія з іх адушаўленыя, якія – неадушаўленыя. З выдзеленымі словамі ўтварыце словазлучэнні, ставячы назоўнікі ў форме вінавальнага склону.

Падбярэзавік, батальён, матыль, рой, чорт, сініца, вірус, кентаўр, судак (страва), сом, табун, гном, туз, мядзведзь (цацка), ведзьма, адрасат, ферзь, дракон, мікроб, кароль (назва карты), статуя, язык (палонны), рамонак.

2. Раскрыйце дужкі, выбіраючы форму слова ў адпаведнасці з марфалагічнымі нормаў. Абгрунтуйце свой выбар.

1. Убачыць (цягнік, цягніка) мне давялося толькі ў васьмігадовым узросце. 2. Спачатку хлопчык даглядаў (гусі, гусей), затым, калі падрас, пасвіў (каровы, кароў). 3. Заўважыць (баравік, баравіка) у такім густым верасе было вельмі цяжка. 4. Калі з'явіліся сучасныя мікраскопы, вывучаць (бактэрыі, бактэрыі) стала прасцей. 5. Я пабіў (кароль, караля) тузом. 6. Князь загадаў запрэчы ў сані (мядзведзі, мядзведзю) і пакатаць (госці, гасцей). 7. Кожнае пісьмо павінна знайсці (свой адрасат, свайго адрасата).

3. Знайдзіце ў сказах граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннем марфалагічных нормаў. Адрэдагуйце сказы.

1. У канцы жніўня і ў пачатку верасня дзед збіраў падасінавікаў і баравікоў. 2. Шафёр паставіў свайго грузавіка на стаянку. 3. У сувенірным кіёску госці з задавальненнем куплялі матрошкі. 4. У гэтым рыбгасе разводзяць карпы, шчупакі і стронгі. 5. Шукаючы лічынак рознах насякомых, сініца ўважліва аглядала на грушы ложную галінку. 6. З наступленнем лета пастухі пераганялі атараў у горы.

Пры разглядзе тэмы **“Род назоўнікаў”** увагу вучняў неабходна засяродзіць на ўжыванні: 1) назоўнікаў, род якіх не супадае ў беларускай і рускай мовах; 2) назоўнікаў, што абазначаюць асоб паводле іх прафесійнай дзейнасці; 3) назоўнікаў агульнага роду; 4) нескланяльных назоўнікаў і абрэвіятур; 5) неадушаўленых складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок.

Фарміраванню ўменняў захоўваць марфалагічныя нормы пры ўжыванні назоўнікаў, род якіх не супадае ў беларускай і рускай мовах, будуць садзейнічаць наступныя практыкаванні:

1. Запішыце словазлучэнні, дапісваючы канчаткі прыметнікаў у адпаведнасці з родам назоўнікаў. Параўнайце род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Бел.. вуаль, упэўнен.. поступ, прыгож.. подпіс, дзік.. гусь, паляўніч.. сабака, няправільн.. дроб, салдацк.. шынель, зубн.. боль, акуратн.. запіс, доўг.. цень, беларуск.. жываніс, залат.. медаль, турэцк.. цюль, яўн.. фальш, балюч.. мазоль, усеагульн.. перапіс, дарожн.. пыл.

2. Запішыце словазлучэнні па-беларуску. Абзначце род назоўнікаў.

Женская туфля, левая тапка, молотый цикорий, вкусное яблоко, сухой пар, расцветшая валерьяна, старый комод, полосатый котёнок, трудная жатва, узкая бровь, высокий тополь, красивый шкаф.

3. Прачытайце сказы. Знайдзіце граматычныя памылкі, абумоўленыя няправільным вызначэннем роду назоўнікаў. Выпраўце памылкі.

1. Была ўжо ноч, калі яны падаліся ў самы глыб лесу. 2. Праз заліты светам бор праходзіць жоўтая насып чыгункі. 3. Пахне ў хаце лугавой рамонкай. 4. Я слухаю, як салавей свой трэль вядзе. 5. Для хаты рос высокі таполь.

Затым вучням можна паведаміць, што назоўнікі, якія называюць асоб паводле іх прафесійнай дзейнасці, роду заняткаў і маюць нулявы канчатак, з’яўляюцца назоўнікамі мужчынскага роду: *прафесар, дырэктар, біёлаг, хірург, лектар* і інш. Азначэнні, што дапасуюцца да такіх назоўнікаў, ужываюцца ў мужчынскім родзе пры абазначэнні асоб і мужчынскага, і жаночага полу: *Пацыентаў прымае малады хірург Пятроўскі. – Сёння працуе малады хірург Пятроўская.* Калі такія назоўнікі ўжываюцца з асабовымі імёнамі, род дзеясловаў-выказнікаў у прошлым часе залежыць ад роду асабовага назоўніка, які з’яўляецца дзейнікам: *Выступаў новы лектар Віктар Разумоўскі. – Выступала новы лектар Алена Разумоўская.* У мастацкім, публіцыстычным і гутарковым стылях для абазначэння асоб паводле прафесіі і пасады дастаткова часта ўжываюцца назоўнікі жаночага роду, утвораныя суфіксальным спосабам ад назоўнікаў мужчынскага роду: *лабарантка, дыпламантка, дырэктрыса* і інш., але большасць такіх слоў у “Тлумачальным слоўніку Беларускай мовы” адзначана паметай *разм.* (размоўнае).

Для фарміравання ўмення правільна ўжываць такія назоўнікі ў маўленні школьнікам можна і рапанаваць выканаць наступныя практыкаванні:

1. Спішыце сказы, дапісваючы патрэбныя канчаткі прыметнікаў і ставячы дзеясловы-выказнікі ў форме прошлага часу.

1. Вопытн.. прадавец Ірына хутка і прыгожа (запакаваць) куплены сувенір. 2. Песню “Белавежская пушча” (напісаць) папулярн.. кампазітар Аляксандра Пахмутава. 3. Наш.. канструктар Мікалай Стахаў (завяршыць) працу над праектам. 4. Таленавіт.. дызайнер Наталля Лобач прыгожа (аформіць) фае. 5. Галіна Мікалаеўна – цудоўн.. педагог. 6. З паведамленнем (выступіць) галоўн.. інспектар Ганна Стасава.

2. Ад назоўнікаў мужчынскага роду утварыце, калі магчыма, адпаведныя назоўнікі жаночага роду. У якіх стылях маўлення ўжываюцца гэтыя назоўнікі жаночага роду?

Акадэмік, аграном, выкладчык, механік, касір, дэпутат, журналіст, рэдактар, кандуктар, паэт, трэнер, піяніст, саліст, студэнт.

На наступным этапе вывучэння тэмы неабходна актуалізаваць веды вучняў пра тое, што назоўнікі агульнага роду ў пэўным кантэксце з’яўляюцца

назоўнікамі ці мужчынскага, ці жаночага роду: *такі чысцёха Сяргей – такая чысцёха Маша, з чысцёхам Сяргеём – з чысцёхай Машай.*

Для таго каб старшакласнікі не дапускалі памылак пры ўжыванні такіх назоўнікаў, можна прапанаваць для выканання практыкаванне на знаходжанне граматычных памылак і рэдагаванне сказаў:

Прачытайце сказы і знайдзіце назоўнікі, пры ўжыванні якіх былі парушаны марфалагічныя нормы. Выпраўце памылкі.

1. Стары садоўнік стаў сведкай забавнай гісторыі. 2. Антон дапамог сябру Сашы рашыць складаную задачу. 3. Гаспадар маёнтка быў добрай пранырай. 4. “Андрэй, ты не маеш права зараз быць няўмекаю”, – цвёрда сказаў старшыня. 5. Мікола прыйшоў са сваім сябрам Жэняй. 6. Пасля такога здарэння маленькаму Шурцы было не да смеху. 7. Амаль год Пеця быў ротным запявалай.

Належную ўвагу неабходна ўдзяліць і ўжыванню нескланяльных назоўнікаў і абрэвіятур. Спачатку вучням пажадана напаміць, што, каб правільна вызначыць род нескланяльных назоўнікаў і не памыляцца пры іх ужыванні, трэба ведаць лексічнае значэнне слова.

Назвы асоб мужчынскага полу адносяцца да мужчынскага роду, асоб жаночага полу – да жаночага роду: *ваенны ташэ, гэты парцье, прыгожая ледзі, маладая пані.*

Назвы жывых істот з’яўляюцца, як правіла, назоўнікамі мужчынскага роду: *малады кенгуру, маленькі шымпанзэ.* Выключэнні: *цэцэ, івасі* і інш. – жаночага роду.

Неадушаўлёныя назоўнікі з’яўляюцца, як правіла, назоўнікамі ніякага роду: *новае атэлье, свецлае фае.* Выключэнні: *салямі* (каўбаса) – ж. р., *авеню* (вуліца) – ж. р., *сулжуні* (сыр) – м. р., *кальрабі* (капуста) – ж. р., *сірока* (вечер) – м. р., *еўра* – м. р. і інш.

Род нескланяльных геаграфічных назваў вызначаецца па родзе агульнага назоўніка, якім можна замяніць уласную назву: *Тбілісі* (горад) – мужчынскі род, *Гаіці* (краіна) – жаночы род, *Эры* (возера) – ніякі род.

Род нескланяльных абрэвіятур вызначаецца, як правіла, па апорным слове: *БДУ* (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт) – мужчынскі род, *СП* (сумеснае прадпрыемства) – ніякі род. Род скланяльных абрэвіятур вызначаецца па характары асновы і канчатку назоўнага склону адзіночнага ліку: *ЛіМ* (у *ЛіМе*) – мужчынскі род.

Фарміраванню ўменняў не парушаць марфалагічныя нормы пры ўжыванні нескланяльных назоўнікаў будуць садзейнічаць практыкаванні, пры выкананні якіх неабходна вызначыць род такіх назоўнікаў:

1. З наступнымі назоўнікамі складзіце і запішыце словазлучэнні, дапасоўваючы да назоўнікаў прыметнікі ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку.

Авеню, канферансье, ампула, парцье, алібі, івасі, кашпо, еўра, імпрэсарыя, табу, кальрабі, пані, салямі, рэзюме, сулугуні, кашнэ, ледзі, какава, пенальці, тарнада, круп'е, эскімо, камюніке.

2. Размяркуйце наступныя ўласныя назоўнікі на групы ў адпаведнасці з тым, які геаграфічны аб'ект (краіна, горад, рака, возера, востраў, гара, пустыня) яны абазначаюць, вызначце род назоўнікаў.

Ай-Петры, Антарыя, Палерма, Калахары, Замбезі, Мак-Кінлі, Місуры, Гобі, Нікарагуа, Янцызы, Сулавесі, Эры, Малі, Сухумі, Хансю, Марока, Тарту, Трыпалі, Сан-Францыска.

3. З наступнымі складанаскарочанымі словамі пабудуйце словазлучэнні ці складзіце сказы так, каб па дзеяслове ці праметніку можна было вызначыць род абрэвіятур.

ДАІ, АЭС, БНТУ, НАН, ЕЭС, ВНУ, АПК, НХЛ, МВФ, ФЛБ, СНД, ДК, НПЗ, КДБ, ТБМ.

На апошнім этапе вывучэння тэмы неабходна пазнаёміць адзінаццацікласнікаў з тым, што род неадусаўтнёх складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок, звычайна вызначаецца: а) па першай частцы, калі змяняюцца дзве часткі: *краіна-імпарцёр* (*краіне-імпарцёру*) – жаночы род, *танец-гульня* (у *танцы-гульні*) – мужчынскі род; б) па зменнай частцы, калі адна з частак не змяняецца: *кабэ-рэстаран* – мужчынскі род, *бэта-выпраменьванне* – ніякі род, *альфа-нейрон* – мужчынскі род. Пажадана звярнуць увагу і на тое, што ў ролі нязменнай часткі могуць выступаць назоўнікі, якія змяняюцца: *вакуум-камера* (*вакуум-камеры*), *плашч-палатка* (*плашч-палаткай*). Зменнасць-нязменнасць адной з частак такіх складаных назоўнікаў неабходна запамінаць ці ўдакладняць па слоўніку.

Для фарміравання ўменняў не дапускаць граматычных памылак пры ўжыванні такіх назоўнікаў можна выкарыстаць наступныя практыкаванні:

1. Спішыце словы, падкрэсліваючы тую частку, на якой вызначаецца іх род. У дужках укажыце род назоўнікаў.

Школа-інтэрнат, раман-споведзь, салон-атэльэ, салон-парыкмахерская, бэта-часціца, альфа-прамяні, дача-музей, музей-кватэра, самалёт-амфібія, сукенка-касцюм, машына-аўтамат, гама-спектрометр, тэатр-студыя.

2. З наступнымі назоўнікамі пабудуйце і запішыце словазлучэнні, выкарыстоўваючы ў якасці залежнага слова прыметнікі, займеннікі і парадкавыя лічэбнікі ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку.

Ракета-носьбіт, тона-кіламетр, кафэ-сталовая, прыцэп-цыстэрна, плашч-накідка, кілават-гадзіна, танец-гульня, малюнак-ілюстрацыя, грам-малекула, вагон-цыстэрна, папка-дасье, самалёт-лабараторыя.

Вывучэнне тэмы “Лік назоўнікаў” з пункту гледжання засваення вучнямі марфалагічных нормаў мэтазгодна пачаць з аналізу наступных табліц:

Адзіночны і множны лік

Назоўнікі	Прыклады	Заўвага
-----------	----------	---------

Абазначаюць прадметы, якія падаюцца лічэнню	<i>дом</i> □ – <i>дамы</i> <i>хваля</i> – <i>хвалі</i> <i>думка</i> – <i>думкі</i> <i>акно</i> – <i>вокны</i> <i>селянін</i> □ – <i>сяляне</i> <i>чалавек</i> □ – <i>людзі</i>	У нескланяльных назоўніках лік вызначаецца сінтаксічна, напрыклад па форме дзеслова-выказніка ці дапасаванага азначэння: <i>прыехала таксі</i> (адз. лік) – <i>прыехалі таксі</i> (мн. лік), <i>утульнае кафэ</i> (адз. лік) – <i>утульныя кафэ</i> (мн. лік)
---	---	---

Толькі адзіночны лік

Назоўнікі	Прыклады	Заўвагі
1. Большасць уласных назоўнікаў	<i>Нёман, Гомель, Якуб Колас, Вольга, Марс</i>	Пры ўжыванні ў форме множнага ліку абазначаюць членаў адной сям'і, родзічаў (<i>браты Лучэвічы</i>), асоб з аднолькавымі імёнамі (<i>У групе два Антоны і тры Вольгі</i>)
2. Большасць рэчыўных назоўнікаў	<i>золата, вада, жалеза, малако, мёд, снег</i>	Некаторыя могуць ужывацца ў форме множнага ліку пры абазначэнні сартоў, відаў, марак (<i>малдаўскія віны, італьянскія сыры, каўказскія мінеральныя воды</i>) ці пры ўказанні на вялікую колькасць рэчыва (<i>жоўтыя пяскі</i>)
3. Зборныя назоўнікі	<i>насенне, моладзь, асіннік</i>	
4. Большасць абстрактных назоўнікаў	<i>радасць, смеласць, характэво, сіль, рэалізм</i>	Некаторыя могуць ужывацца і ў форме множнага ліку: <i>першыя радасці, студзеньскія маразы</i>
5. Назвы месяцаў, напрамкаў старон свету	<i>верасень, сакавік, поўнач</i>	

Толькі множны лік

Скланяльныя назоўнікі з канчаткамі <i>-і, -ы</i> ў пачатковай форме	Прыклады
Абазначаюць: а) парныя або састаўныя прадметы; б) уласныя назвы; в) часавыя адрэзкі, свята, абрады, гульні; г) рэчывы, прадукты, адыходы вытворчасці; д) абстрактныя паняцці; е) сукупнасць чаго-небудзь; ж) грамадскія працэсы, дзеянні	а) <i>дзверы, вароты, сані</i> ; б) <i>Карпаты, Васілевічы, Філіпіны</i> ; в) <i>канікулы, Каляды, заручыны, хованкі</i> ; г) <i>духі, кансервы, апілкі</i> ; д) <i>наводзіны, зносіны</i> ; е) <i>грошы, фінансы</i> ; ж) <i>дэбаты, манеўры</i>

У якасці дыдактычнага матэрыялу па гэтай тэме неабходна прапаноўваць практыкаванні, што ўключаюць пераважна тыя назоўнікі, пры выкарыстанні якіх могуць быць парушаны нормы ўжывання назоўнікаў у адзіночным ці множным ліку. Напрыклад:

1. Запішыце назоўнікі ў форме множнага ліку, абазначце канчатку, пастаўце націск.

Востраў, зубраня, чалавек, імя, зубр, гараджанін, кола, інжынер, цэх, воблака, беларус, том, рэдактар, дно, племя, курыца, грамадзянін, дырэктар, старшыня, торт, вуха.

2. Ад наступных слоў утварыце форму множнага ліку і зборныя назоўнікі. Растлумачце розніцу лексічных значэнняў слоў у форме множнага ліку і зборных назоўнікаў.

Бервяно, ліст, студэнт, пяро, колас, інтэлігент, камень, настаўнік, воін, дуб, дзіця, крыло.

3. Прачытайце назоўнікі і назавіце тыя, якія ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку. Што яны абазначаюць? Письмова складзіце з імі словазлучэнні.

Падзея, Прыпяць, чалавек, блакіт, усход, кастрычнік, калектывізм, даль, грамадства, настрой, маці, салома, смех, гняздо, жыта, шкло, сьвядомасць, натоўп, вецер, Віцебск, тлушч.

4. Падбярыце да назоўнікаў, дзе магчыма, суадносныя формы адзіночнага ліку.

Вароты, шпалы, нажніцы, дрывы, суткі, рэйкі, канкулы, Івацэвічы, Альпы, красоўкі, вячоркі, імяніны, выбары, пельмені, пагоны.

5. Падбярыце і запішыце беларускія адпаведнікі да наступных слоў. Параўнайце формы ліку гэтых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Черника, крупа, сумерки, чернила, глосы, дрыва, слова, конопля, поведение, обручение, земляника.

Абавязковымі пры навучанні правільнаму маўленню з'яўляюцца і практыкаванні на знаходжанне і выпраўленне граматычных памылак. Напрыклад:

Прачытайце сказы і знайдзіце сярод іх тыя, у якіх ёсць парушэнні марфалагічных нормаў. Афармажце сказы.

1. На правым беразе Прыпяці раскінуліся цудоўныя дубнякі. 2. Я прапанаваў Муціну рыбную кансерву, але кошка нават не паглядзела на яе. 3. Вакол вёскі на палюх раслі грэчкі і аўсы. 4. Хлопцу здавалася, што вылеціць яго сэрца з грудзі ад вялікай радасці. 5. У навакольных лясах было шмат брусніцы. 6. У дэда Косці былі розныя мяды: і лугавы, і верасовы, і рапсавы. 7. Моцныя маразы трымаліся амаль да самай вясны.